

Znaki informacyjne w równaniach chemicznych:

- ↑ produkt w stanie lotnym opuszcza środowisko reakcji,
- ↓ produkt strąca się w postaci osadu,
- (s) substancja stała,
- (c) substancja ciekła,
- (g) substancja gazowa,
- (r) substancja w roztworze,
- (aq) substancja w roztworze wodnym.

Schemat reakcji – umowny zapis informujący o rodzaju przemiany, jakiej uległ substrat stanowiący obiekt zainteresowania. W schemacie reakcji nie podaje się współczynników stechiometrycznych, ale można określić warunki przemiany. Uogólniając: w schemacie reakcji umieszczamy to, co chcemy przekazać adresatowi, a nie umieszczamy informacji dla niego nieistotnych.

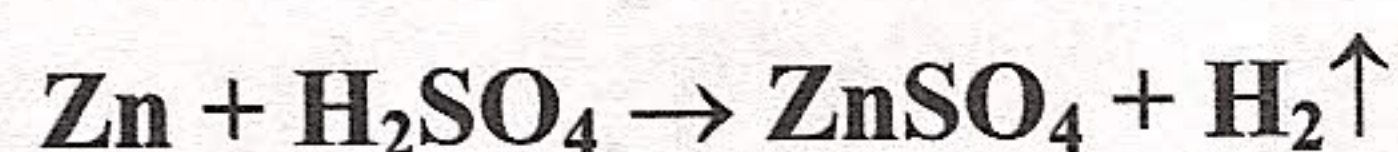
Prawo okresowości w ujęciu makroskopowym: właściwości pierwiastków zmieniają się okresowo ze wzrostem liczby atomowej.

Prawo okresowości w ujęciu mikroskopowym – patrz p. 2.3.

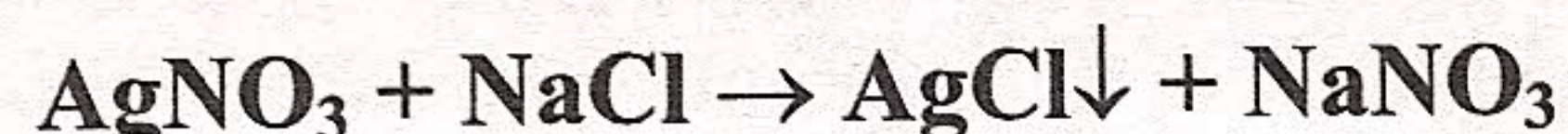
Liczba atomowa – patrz p. 2.1.

Tablica Mendelejewa (układ okresowy pierwiastków) – tablica wszystkich pierwiastków uporządkowanych w kolumny pionowe – grupy, i szeregi poziome – okresy. Zarówno w grupach jak i w okresach wzrasta liczba atomowa (Z) pierwiastków i niemal zawsze wzrasta ich masa atomowa (patrz niżej).

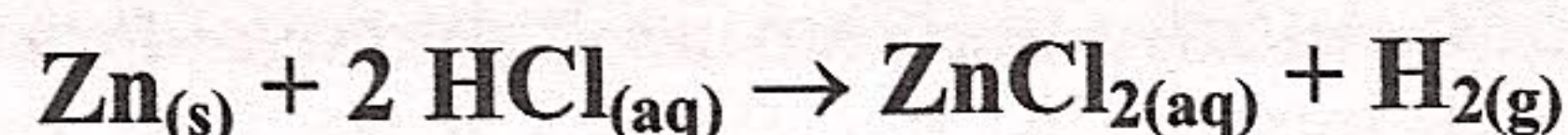
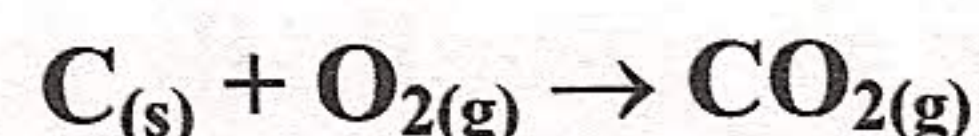
W miarę potrzeby równanie chemiczne uzupełnia się dodatkowymi znakami informacyjnymi. Strzałka pionowa z grotem skierowanym do góry ($\uparrow$), umieszczona za wzorem chemicznym, oznacza, że substancja opuszcza środowisko reakcji w stanie lotnym, na przykład:

Strzałka skierowana odwrotnie ($\downarrow$) sygnalizuje strącanie się substancji w postaci stałej (w formie tzw. osadu), na przykład:

Stan skupienia reagenta można zaznaczyć, umieszczając za jego wzorem w prawym dolnym narożu (obok indeksu stechiometrycznego) odpowiednią literę w nawiasie: (s) – substancja stała, (c) – substancja ciekła, (g) – substancja gazowa, (r) – substancja w roztworze, (aq) – substancja w roztworze wodnym (od łacińskiego *aqua* – woda), na przykład:

SCHEMATY REAKCJI. Oprócz równań chemicznych można do opisu przemian substancji stosować tzw. **schematy reakcji**. Są to umowne zapisy bez współczynników stechiometrycznych, informujące o rodzaju przemiany, jakiej uległ substrat stanowiący obiekt zainteresowania i – ewentualnie – warunki, w jakich ta przemiana zachodzi (np. podana nad strzałką lub pod nią temperatura, katalizator, rozpuszczalnik). Nad strzałką można też zapisać – ze znakiem plus – substrat (substraty) reakcji, których nie podano po lewej stronie schematu. Analogicznie, pod strzałką, można zapisać – ze znakiem minus – produkt (produkty) nie podane po prawej stronie schematu. Na przykład:

Równanie chemiczne	Schemat reakcji
$2 \text{SO}_2 + \text{O}_2 \xrightarrow{\text{kat.}} 2 \text{SO}_3$	$\text{SO}_2 \xrightarrow{\text{kat.}} \text{SO}_3$ lub $\text{SO}_2 \xrightarrow[\text{katalizator}]{+\text{O}_2} \text{SO}_3$
$\text{CH}_4 + \text{H}_2\text{O} \xrightarrow{\text{kat. temp.}} 3 \text{H}_2 + \text{CO}$	$\text{CH}_4 \xrightarrow[-\text{CO}]{+\text{H}_2\text{O, kat. temp.}} \text{H}_2$

1.3. Tablica Mendelejewa

PRAWO OKRESOWOŚCI. Na Ziemi znaleziono 92 pierwiastki. Są wśród nich pierwiastki bardzo do siebie podobne pod względem właściwości chemicznych, na przykład magnez i wapń lub chlor i brom, ale są również krańcowo różne, na przykład sód i siarka. Istnieją pierwiastki niezwykle reaktywne jak potas, fluor oraz chemicznie bierne: hel i neon. Liczba pierwiastków o określonych, zbliżonych właściwościach jest różna, zwykle od trzech aż do czternastu. W tym pozornym chaosie istnieje jednak fascynujący i wciąż nie do końca poznany ład, odkryty przez rosyjskiego chemika Dymitra Mendelejewa w 1869 r.

Prawidłowość odkryta przez Mendelejewa jest nazywana **prawem okresowości** i może być przedstawiona graficznie w postaci tzw. układu okresowego pierwiastków, zwanego tradycyjnie **tablicą Mendelejewa** (patrz 2. i 3. strona okładki).

Istotę prawa okresowości i sposób jego odkrycia pokazuje uporządkowany szereg, utworzony z pierwiastków ustawionych w nim według wzrastającej **liczby atomo-**

wej (liczby dodatnich ładunków w jądrze). Taki szereg, zawierający pierwiastki występujące na Ziemi, jest narysowany w postaci „węża” okalającego strony 20 i 21.

Kolory przypisane symbolom w tym „wężu” mają znaczenie umowne. Każdy z nich określa zespół najważniejszych, charakterystycznych właściwości chemicznych, takich jak metaliczność lub niemetaliczność, reaktywność, wartościowość, rodzaj tworzonych jonów, zasadotwórczy lub kwasotwórczy charakter tlenku, i ewentualnie inne właściwości podane w tabeli 1.1.

W szeregu pierwiastków, przedstawionym w postaci „węża”, kolory przypisane symbolom, oznaczające analogiczne właściwości pierwiastków, powtarzają się cyklicznie (okresowo, periodycznie), ale ze zmienną liczbą pierwiastków w cyklu. W niektórych cyklach pojawiają się pierwiastki o nowych, nie występujących poprzednio właściwościach. „Wąż” można pociąć na paski stanowiące okresy (cykle) pierwiastków (zawierające kolejno po: 2, 8, 8, 18, 18, 32 i resztę), ustawić te paski jedne pod drugimi, tworząc równocześnie kolumny pionowe, czyli grupy pierwiastków o podobnych właściwościach (i o tym samym kolorze przypisanym symbolom). Rezultat tych geometrycznych zabiegów to tablica Mendelejewa, narysowana wewnątrz „węża” w dwóch wersjach: a) uzyskanej tylko przez konsekwentne cięcie „węża” na paski, b) wyodrębniającej geometrycznie tzw. lantanowce i aktynowce w celu uzyskania wygodniejszej, powszechnie stosowanej formy tablicy. Różnice te nie mają żadnego znaczenia chemicznego.

Odkrycie Mendelejewa polegało na dostrzeżeniu cyklicznych zmian w makroskopowych właściwościach pierwiastków uporządkowanych w odpowiedni szereg. W myśl tego prawa właściwości chemiczne i fizyczne pierwiastków chemicznych są funkcją okresową liczby atomowej. Po odkryciu wewnętrznej budowy atomów (początek XX w.) okazało się, że prawo okresowości wynika z istnienia powłok elektronowych i reguł ich obsadzania (rozdział 2).

Tablica Mendelejewa w kolumnach pionowych, zwanych **grupami**, zawiera pierwiastki o podobnych właściwościach chemicznych. Każda grupa ma nazwę wywodzącą się z nazwy pierwiastka stojącego najwyżej, np. grupa 16. to tlenowce,

grupa 2. – berylownce itd. (wyjątkiem jest grupa 1.: jej nazwa nie pochodzi od wodoru, lecz od litu – litowce). Grupy dzielą się na **główne** (1., 2., i od 13. do 18.) oraz **poboczne** (pozostałe, zwane też podgrupami). W szeregach poziomych, czyli **okresach**, znajdują się pierwiastki o właściwościach zmieniających się stopniowo – od reaktywnych metali do reaktywnych niemetali. Na końcu każdego okresu znajduje się niemetal – niereaktywny helowiec. Zmiany właściwości w trzecim okresie układu okresowego Mendelejewa ilustruje zestawienie:

grupa 2. – berylówce itd. (wyjątkiem jest grupa 1.: jej nazwa nie pochodzi od wodoru, lecz od litu – litowce). Grupy dzielą się na **główne** (1., 2., i od 13. do 18.) oraz **poboczne** (pozostałe, zwane też podgrupami). W szeregach poziomych, czyli **okresach**, znajdują się pierwiastki o właściwościach zmieniających się stopniowo – od reaktywnych metali do reaktywnych niemetali. Na końcu każdego okresu znajduje się niemetal – niereaktywny helowiec. Zmiany właściwości w trzecim okresie układu okresowego Mendelejewa ilustruje zestawienie:

reaktywne metale	mało reaktywne metale i niemetale	reaktywne niemetale	niereaktywny helowiec				
Na	Mg	Al	Si	P	S	Cl	Ar
Sód	Magnez	Glin	Krzem	Fosfor	Siarka	Chlor	Argon
metale			niemetale				

Grupa w tablicy Mendelejewa – pionowa kolumna zawierająca pierwiastki o podobnych właściwościach chemicznych. Grupy mają numery i nazwy wywodzące się z nazwy pierwiastka stojącego najwyżej (z wyjątkiem grupy 1.).

Okres w tablicy Mendelejewa – poziomy szereg pierwiastków o właściwościach zmieniających się stopniowo. Okresy nie mają nazw, lecz tylko numery.

W znanym dziś zbiorze pierwiastków jest 7 okresów.

Liczba pierwiastków w kolejnych okresach wynosi: 2, 8, 8, 18, 18, 32, (liczba znanych w siódmym okresie zbliża się do 32).

Grupy główne w tablicy Mendelejewa: 1., 2. i od 13. do 18. (łącznie 8).

Grupy poboczne (podgrupy) w tablicy Mendelejewa: od 3. do 12. (łącznie 10).

	3Li	4Be	5B	6C	7N	8O	9F	10Ne	11Na	12Mg	13Al	14Si	15P	16S	17Cl	18Ar
2He																
1H																

Tabela 1.1. Zespoły właściwości chemicznych powtarzające się w tablicy Mendelejewa

Kolor reprezentujący zespół	Zespół właściwości chemicznych
	Metal lekki, bardzo reaktywny, zawsze jednowartościowy. W związkach jonowych tworzy kationy E ⁺ (np. Li ⁺ , Na ⁺). Zarówno on sam, jak i jego tlenek E ₂ O (np. Li ₂ O, Na ₂ O) reaguje energicznie z wodą tworząc wodorotlenek EOH (np. LiOH, NaOH) o silnych właściwościach zasadowych.
	Metal lekki, reaktywny, zawsze dwuwartościowy. W związkach jonowych tworzy kation E ²⁺ (np. Be ²⁺ , Mg ²⁺). Z wodą reaguje (ewentualnie po ogrzaniu), podobnie jak jego tlenek EO, dając wodorotlenek E(OH) ₂ o właściwościach zasadowych.
	Niemetal lub metal mało reaktywny, trójwartościowy. W jednych związkach jonowych tworzy kation E ³⁺ (np. Al ³⁺), a w innych anion EO ₃ ³⁻ (np. BO ₃ ³⁻ , AlO ₃ ³⁻). Z wodą nie reaguje. Tworzy tlenek E ₂ O ₃ i kwas H ₃ EO ₃ (np. H ₃ BO ₃) jeśli E jest niemetalem, lub — jeśli E jest metalem — wodorotlenek E(OH) ₃ , np. Al(OH) ₃ .
	Niemetal lub metal o niewielkiej reaktywności, czterowartościowy (czasem dwuwartościowy). W związkach jonowych tworzy kationy E ⁴⁺ lub E ²⁺ i aniony EO ₃ ²⁻ (lub inne). Tlenki niemetalu EO ₂ (np. CO ₂ , SiO ₂) są kwasotwórcze. Metale tworzą wodorotlenki E(OH) ₄ i E(OH) ₂ [np. Pb(OH) ₂ , Pb(OH) ₄].
	Niemetal lub metal, mało reaktywny. Wartościowość maksymalna V, a w związkach z metalami i wodorem III. W związkach jonowych tworzy aniony, najczęściej EO ₃ ⁻ i EO ₄ ³⁻ (np. NO ₃ ⁻ , PO ₄ ³⁻). Tlenki niemetalu są kwasotwórcze. Metale tworzą wodorotlenki E(OH) ₃ .
	Niemetal lub metal, reaktywny. Wartościowość maksymalna VI (z wyjątkiem tlenu), a w związkach z metalami i wodorem II. W związkach jonowych tworzy aniony proste E ²⁻ (np. O ²⁻ , S ²⁻) i złożone, najczęściej EO ₄ ²⁻ (np. SO ₄ ²⁻). Tlenki i wodorki H ₂ E (np. H ₂ S) są kwasotwórcze.
	Niemetal, bardzo reaktywny. Wartościowość maksymalna VII (z wyjątkiem fluoru), a w związkach z metalami i wodorem I. W związkach jonowych tworzy aniony proste E ⁻ (np. F ⁻ , Cl ⁻) oraz złożone EO ₄ ⁻ (np. ClO ₄ ⁻) i inne. Tlenki i wodorki HE (np. HCl) są kwasotwórcze.
	Niemetal, chemicznie bierny (He, Ne) lub niereaktywny (pozostałe).
	Metale ciężkie, na ogół mało reaktywne, odporne na działanie wody. W związkach wykazują kilka wartościowości. Każdy tworzy kilka prostych kationów i kilka złożonych anionów. Ich wodorotlenki są trudno rozpuszczalne w wodzie, nie są więc zasadami. Odporność tych metali na działanie kwasów jest bardzo zróżnicowana.
	Metale ciężkie, bardzo podobne do siebie, na ogół mało reaktywne, najczęściej trójwartościowe, tworzą przede wszystkim kationy E ³⁺ .

																35Br	36Kr				
19K	20Ca	21Sc	22Ti	23V	24Cr	25Mn	26Fe	27Co	28Ni	29Cu	30Zn	31Ga	32Ge	33As	34Se		37Rb	38Sr	39Y	40Zr	41Nb

1																	18																			
2													13	14	15	16	17	2	He	1																
3	Li	4	Be									5	B	6	C	7	N	8	O	9	F	10	Ne	2												
11	Na	12	Mg	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	Al	14	Si	15	P	16	S	17	Cl	18	Ar	3										
19	K	20	Ca	21	Sc	22	Ti	23	V	24	Cr	25	Mn	26	Fe	27	Co	28	Ni	29	Cu	30	Zn	31	Ga	32	Ge	33	As	34	Se	35	Br	36	Kr	4
37	Rb	38	Sr	39	Y	40	Zr	41	Nb	42	Mo	43	Tc	44	Ru	45	Rh	46	Pd	47	Ag	48	Cd	49	In	50	Sn	51	Sb	52	Te	53	I	54	Xe	5
55	Cs	56	Ba	57	La	72	Hf	73	Ta	74	W	75	Re	76	Os	77	Ir	78	Pt	79	Au	80	Hg	81	Tl	82	Pb	83	Bi	84	Po	85	At	86	Rn	6
87	Fr	88	Ra	89	Ac																															7
LANTANOWCE																																				
58Ce 59Pr 60Nd 61Pm 62Sm 63Eu 64Gd 65Tb 66Dy 67Ho 68Er 69Tm 70Yb 71Lu																																				
AKTYNOWCE																																				
90Th 91Pa 92U																																				

Dwie wersje tablicy Mendelejewa różniące się tylko sposobem rozmieszczenia lantanowców i aktynowców. Różnica ta nie ma żadnego znaczenia chemicznego. Obie tablice zawierają tylko pierwiastki występujące na Ziemi, ale pozostawiono puste klatki dla otrzymywanych sztucznie transuranowców.

68Er	67Ho	66Dy	65Tb	64Gd	63Eu	62Sm	61Pm	60Nd	59Pr	58Ce	57La	56Ba	55Cs	54Xe	53I	52Te

Wartościowość maksymalna pierwiastków grup głównych jest równa cyfrze stojącej na miejscu jednostek w numerze grupy (np. pierwiastek z grupy 15. – azot – ma wartościowość maksymalną V i jego najwyższy tlenek ma skład N_2O_5).

Wartościowość względem wodoru i metali:

- dla pierwiastków grup głównych 1., 2. oraz 13. i 14. jest równa wartościowości maksymalnej (np. pierwiastek z grupy 14. – węgiel – ma wartościowość IV i tworzy wodorek CH_4 oraz związek z metalem – węglik glinu – Al_4C_3);
- dla pierwiastków pozostałych grup głównych (czyli od 15. do 18.) można ją obliczyć ze wzoru $W = 8 - C$, gdzie C jest cyfrą znajdującą się na miejscu jednostek w numerze grupy (np. pierwiastek grupy 15. – azot – ma wartościowość $W = 8 - 5 = 3$ i tworzy wodorek NH_3 oraz związek z metalem – azotek magnezu – Mg_3N_2).

Metale – patrz p. 1.4

Niemetale – patrz p. 1.4

Półmetale – pierwiastki o właściwościach pośrednich między metalami i niemetalami. Do półmetali zalicza się: bor, krzem, german, arsen, antymon, tellur i astat.

Alotropia – zjawisko występowania pierwiastka chemicznego w dwóch lub więcej odmianach, różniących się liczbą atomów w cząsteczce (jak O_2 i O_3) lub sposobem ułożenia cząsteczek w kryształach (jak siarka rombowa i jednoskośna) albo sposobem

Tablica Mendelejewa ułatwia uczenie się chemii, pozwala bowiem na odczytanie licznych właściwości pierwiastków. Między innymi można z niej odczytać wartościowość, posługując się następującymi regułami:

- Największa wartościowość** pierwiastków **grup głównych** (czyli grup 1., 2. i od 13. do 18.) jest równa cyfrze stojącej na miejscu jednostek w numerze grupy:

Numer grupy	1	2	13	14	15	16	17	18
Wartościowość maksymalna	I	II	III	IV	V	VI	VII	VIII

Pierwiastki wykazują wartościowość maksymalną tylko w niektórych związkach, na przykład w tlenkach.

- Wartościowość pierwiastków grup głównych w związkach z wodorem i metalami** ilustruje diagram:

Numer grupy	1	2	13	14	15	16	17	18
Wartościowość względem wodoru i metali	I	II	III	IV	III	II	I	0

Z powyższego zestawienia wynika, że w grupach 1., 2., oraz 13. i 14. wartościowość względem wodoru i metali jest taka sama, jak wartościowość maksymalna, czyli równa cyfrze znajdującej się na miejscu jednostek w numerze grupy. W dalszych grupach, od 15. wzwyż, można ją obliczyć ze wzoru: $W = 8 - C$, w którym C oznacza cyfrę znajdującą się na miejscu jednostek w numerze grupy.

Pierwiastki **grup pobocznych** (czyli od 3. do 12.) wykazują zmienną wartościowość w szerokich granicach, np. mangan: II, III, IV, V, VI i VII.

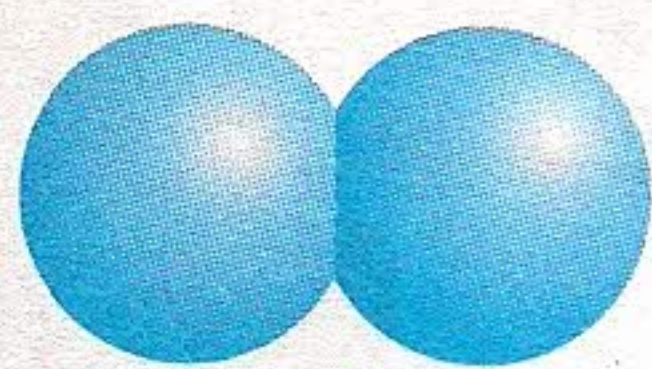
Wśród pierwiastków można wyróżnić dwa ich rodzaje: **metale** i **niemetale**. Każdy z tych rodzajów ma określony zespół właściwości fizycznych i chemicznych przypomnianych w p. 1.4. Podział na metale i niemetale znajduje odzwierciedlenie w tablicy Mendelejewa. W grupach pobocznych znajdują się wyłącznie metale. W grupach głównych granica metale – niemetale przesuwana się w prawo ze wzrostem numeru okresu, dzieląc tablicę na dwa trójkąty:

Li	Be	B	C	N	O	F	Ne
Na	Mg	Al	Si	P	S	Cl	Ar
K	Ca	Ga	Ge	As	Se	Br	Kr
Rb	Sr	In	Sn	Sb	Te	I	Xe
Cs	Ba	Tl	Pb	Bi	Po	At	Rn

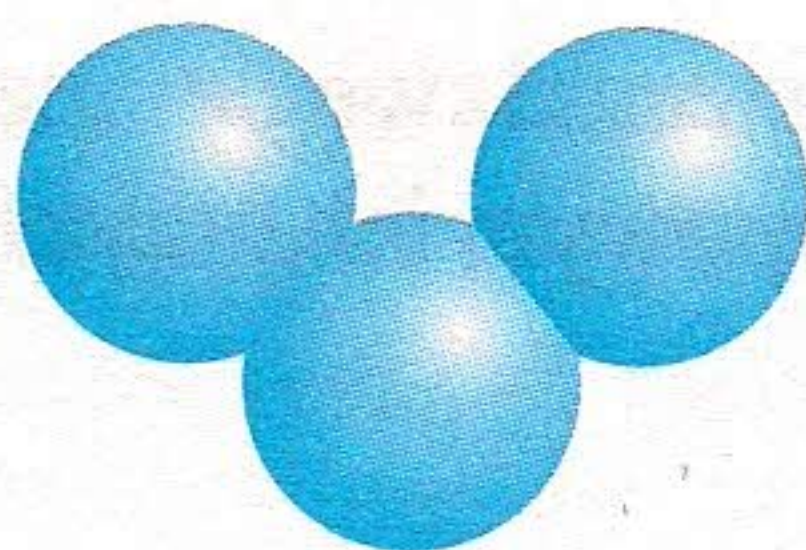
Niektóre pierwiastki leżące przy linii rozgraniczającej (B, Si, Ge, As, Sb, Te, At) są często nazywane **półmetalami**, ponieważ wykazują częściowo cechy metali, a częściowo cechy niemetalii.

ALOTROPIA PIERWIASTKÓW. Niektóre pierwiastki, najczęściej niemetale, występują w kilku postaciach, zwanych odmianami alotropowymi. To zjawisko jest nazywane **alotropią**. Poszczególne alotropy mogą różnić się:

- liczbą atomów w cząsteczce, na przykład O_2 – ditlen i O_3 – tritlen (zwany ozonem):

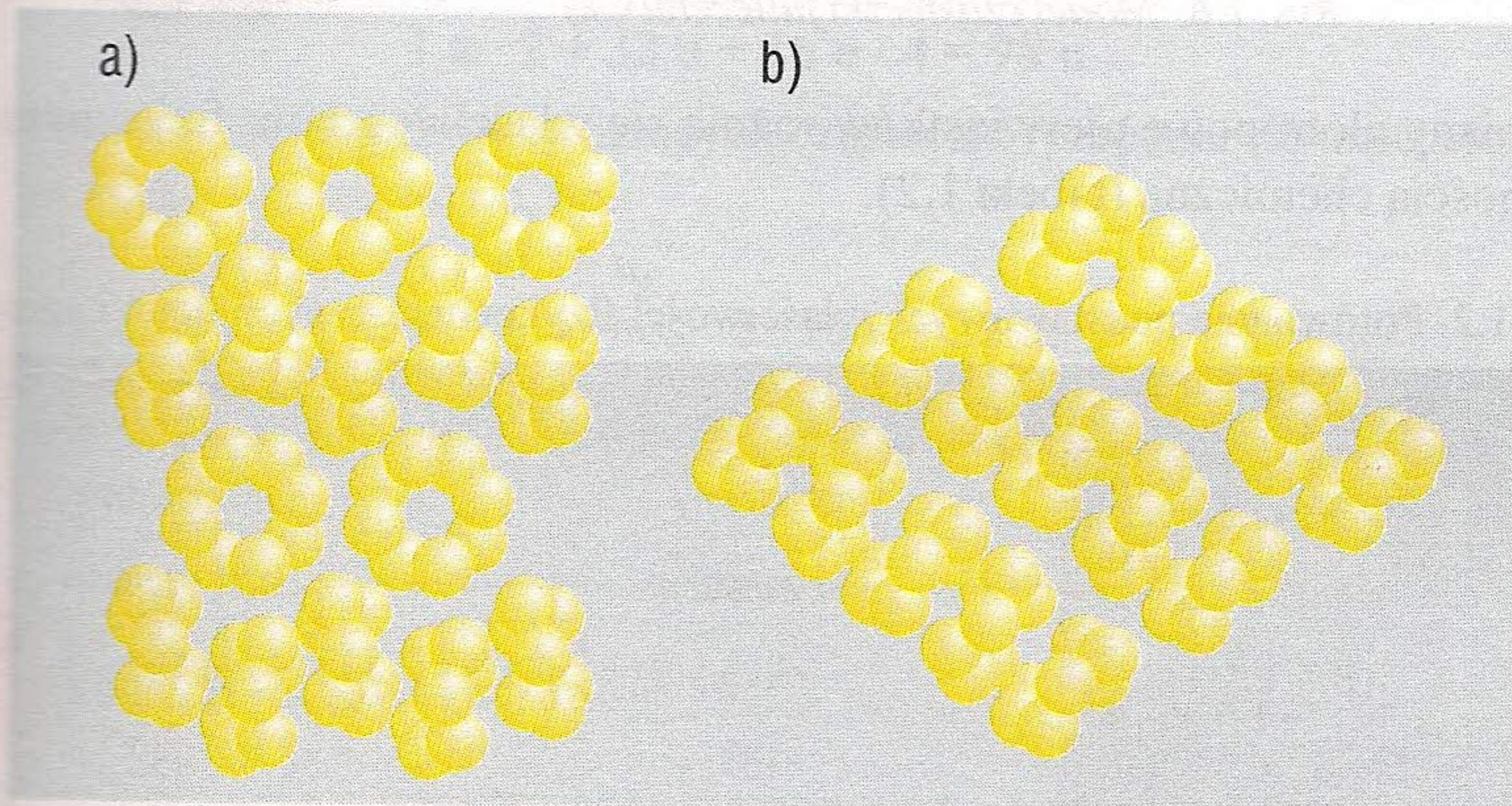

O_2

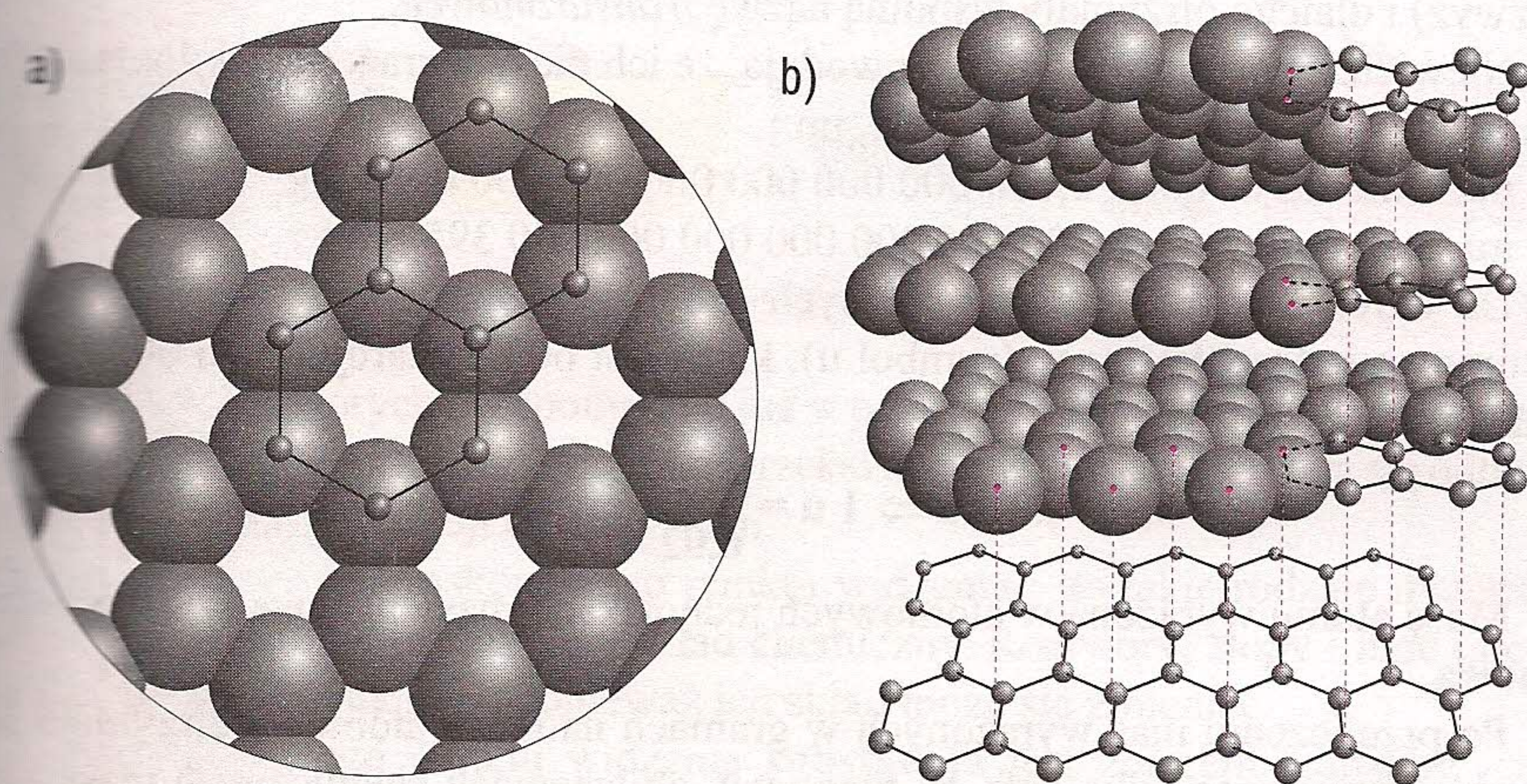
O_3

- 2) sposobem ułożenia cząsteczek w kryształach, na przykład siarka rombowa i jednoskośna, z których każda stanowi zbiór cząsteczek S_8 (w kształcie pierścienia), ale inaczej uporządkowanych (rys. 1.3).

Rys. 1.3. Ułożenie cząsteczek siarki S_8 w kryształach: a) siarki rombowej, b) siarki jednoskośnej

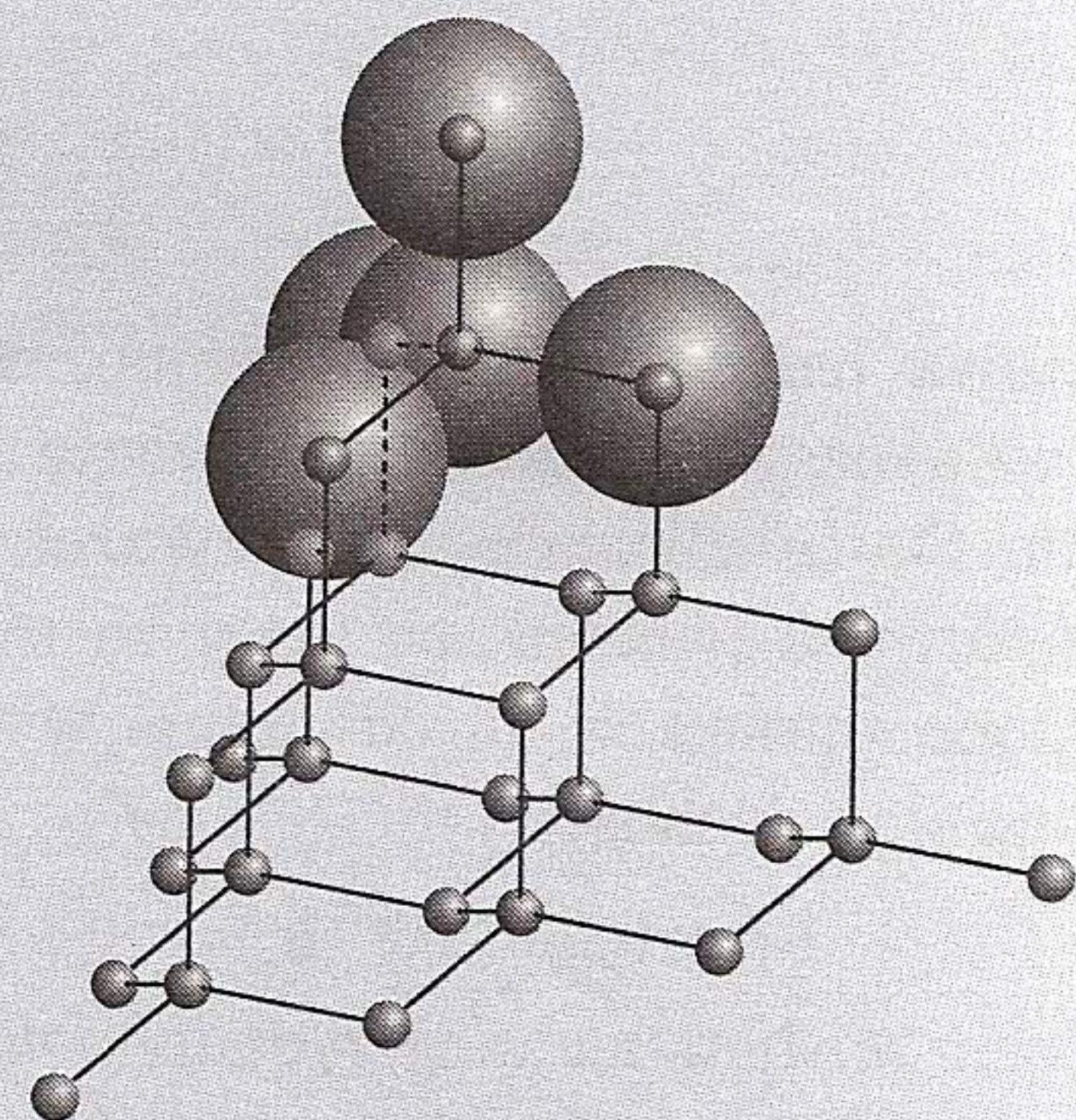
- 3) sposobem połączenia atomów w kryształach kowalencyjnych (cząsteczkogigancie, patrz p. 2.7), na przykład węgiel w postaci diamentu (rys. 1.4) i grafitu (rys. 1.5). W kryształach diamentu każdy atom węgla jest otoczony czterema atomami w taki sposób, że ich środki stanowią naroża ostrosłupa prawidłowego, czyli tetraedru. W kryształach grafitu każdy atom węgla jest otoczony trzema atomami (rys. 1.5 a). Środki tych atomów leżą w jednej płaszczyźnie. Uporządkowane w ten sposób atomy tworzą warstwę przypominającą pszczeli plaster. Kolejne warstwy w kryształach grafitu są ułożone równoległe (rys. 1.5 b).

Rys. 1.5. Rozmieszczenie atomów węgla w kryształach grafitu: a) widok z góry na warstwę atomów, b) widok z boku na sąsiadujące, równoległe warstwy atomów

połączenia atomów w kryształach kowalencyjnych (jak diament i grafit).

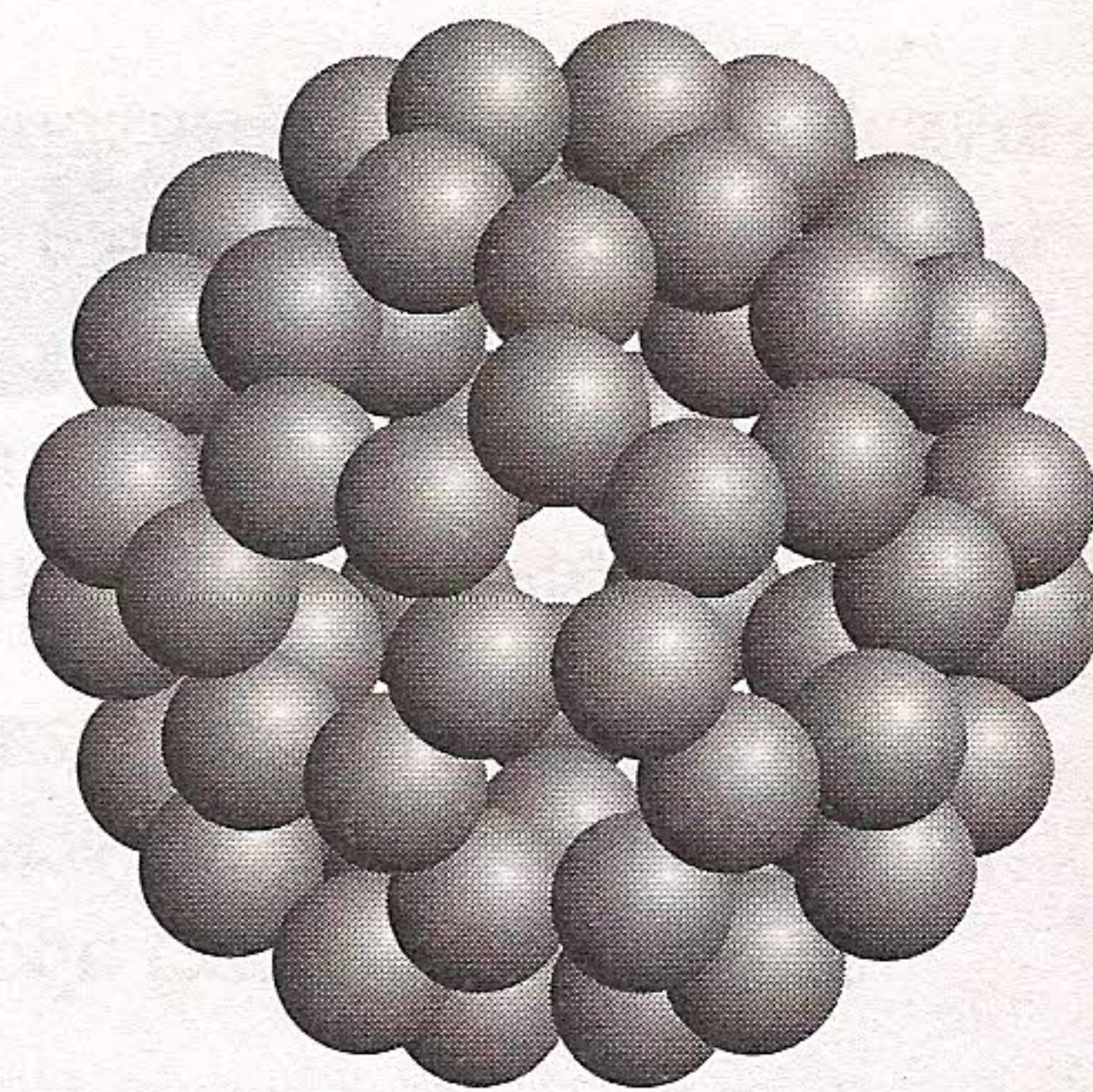
Odmiany alotropowe pierwiastków różnią się właściwościami fizycznymi i reaktywnością chemiczną.

Rys. 1.4. Rozmieszczenie atomów węgla w kryształach diamentu

Węgiel jako pierwiastek występuje w przyrodzie głównie pod postaciami diamentu i grafitu. W warunkach laboratoryjnych otrzymano niedawno inne alotropy, nazywane fullerenami, a następnie znaleziono ich ślady również w przyrodzie.

W fullerenach cząsteczki węgla mają po kilkadziesiąt atomów. Typowym ich przykładem jest C₆₀ (rys. 1.6).

Rys. 1.6. Model cząsteczki fullerenu C₆₀

Odmiany alotropowe pierwiastków różnią się właściwościami fizycznymi i reaktywnością chemiczną (tabela 1.2).

Tabela 1.2. Porównanie podstawowych właściwości fizykochemicznych tlenu i ozonu

Właściwości	Tlen	Ozon
Barwa	bezbarwny	niebieskawy
Zapach	bez zapachu	ostry zapach
T_f [°C]	-219	-193
T_w [°C]	-183	-112
d_0^{20} [g/dm ³]	1,429	2,144
Rozp. w H ₂ O w temp. 0°C [cm ³ /100 cm ³ H ₂ O]	4,9	49,0

Atomowa jednostka masy (symbol u) – jednostka masy używana do wyrażania mas drobin. Do przeliczenia mas wyrażonych w atomowych jednostkach masy na masy wyrażone w gramach, lub odwrotnie, wykorzystuje się zależność:

$$1 \text{ g} \approx 6,02 \cdot 10^{23} \text{ u}$$

W ujęciu ścisłym, ale nieprzydatnym w typowych obliczeniach, atomowa jednostka masy to 1/12 masy atomu węgla-12 (czyli izotopu ¹²C).

Masa atomowa – masa atomu wyrażona w atomowych jednostkach masy.

MASY ATOMOWE I CZĄSTECZKOWE. Atomy poszczególnych pierwiastków różnią się masą. Wśród pierwiastków występujących na Ziemi najmniejszą masę ma atom wodoru, a największą – atom uranu. We wnętrzu gwiazd występują pierwiastki, których atomy mają masy jeszcze większe niż uran. Niewielkie ilości takich pierwiastków udało się wytworzyć w ziemskich warunkach (patrz p. 3.1). Pierwiastki te są umieszczone w układzie okresowym za uranem (od Z = 93 wzwyż) i dlatego otrzymały wspólną nazwę *transuranowce*.

Niewielkie rozmiary atomów powodują, że ich masy wyrażone w kilogramach, a nawet w gramach, są bardzo małe, np.:

masa atomu wodoru: 0,000 000 000 000 000 000 000 001 66 g

masa atomu uranu: 0,000 000 000 000 000 000 000 395 g

Do określania mas atomów i innych drobin wprowadzono jednostkę zwaną **atomową jednostką masy** (symbol u), która jest 602 tryliardy (czyli $602 \cdot 10^{21}$) razy mniejsza od grama:

$$1 \text{ g} = 6,02 \cdot 10^{23} \text{ u} \Rightarrow 1 \text{ u} = \frac{1 \text{ g}}{6,02 \cdot 10^{23}} = 1,66 \cdot 10^{-24} \text{ g}$$

Masę atomu wyrażoną w atomowych jednostkach masy nazywa się **masą atomową**.

Po przeliczeniu mas wyrażonych w gramach na masy atomowe otrzymuje się liczby zawierające kilka cyfr. W typowych obliczeniach chemicznych masy atomowe zaokrągla się do liczb całkowitych, np.:

masa atomowa wodoru: 1,008 u $\approx$ 1 u

masa atomowa węgla: 12,01 u $\approx$ 12 u

masa atomowa tlenu: 15,99 u $\approx$ 16 u

masa atomowa żelaza: 55,85 u $\approx$ 56 u

masa atomowa uranu: 238,03 u $\approx$ 238 u